

بررسی ادله‌ی فقهی حمایت از مصرف‌کننده در بیع الکترونیکی

مهدی محمدیان امیری*، علیرضا عسگری**، سید محمد مهدی احمدی***، سید حسن عابدیان****

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۵/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۱۹)

چکیده

مقاله‌ی حاضر پیرامون ادله‌ی فقهی حمایت از مصرف‌کننده در بیع الکترونیکی تحقیق می‌نماید. در متون فقهی ما عنوانی خاص تحت عنوان حمایت از مصرف‌کننده مطرح نشده‌است، ولی مواردی ذکر شده که می‌توان ضمن آن‌ها حمایت از مصرف‌کننده را استنباط نمود. هر چند قانون‌گذار ایران در این خصوص به وضع قانون پرداخت و در قانون تجارت الکترونیکی نیز موادی را مطرح کرد، با این وصف بررسی ادله‌ی فقهی موضوع الزامی به نظر می‌رسد و لازم است موضوع حمایت از مصرف‌کننده در متون فقهی امامیه مورد بررسی قرار گیرد. حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان در معاملات الکترونیکی از دو راه انجام می‌شود، اول، حق انصراف پس از خرید، دوم استفاده از خیارات فسخ معامله. در این نوشتار با تکیه بر روش نظری تحقیق و تحلیل محتوا به نگاه فقه امامیه در حمایت از مصرف‌کننده با تأکید بر راه اول مطرح شده در قانون تجارت الکترونیک ایران (حق انصراف)، با تنقیح مناط و حکم‌گیری از این داده‌ها، و تطبیق با داده‌های قانون تجارت الکترونیکی، این موضوع بررسی می‌شود. نتیجه‌ی حاصله از این تحقیق آن‌که فقه امامیه حمایت از مصرف‌کنندگان را پیش‌بینی نموده و تطبیق آن به عرف واگذار شده‌است. در مجموع حق انصراف مطرح شده در قانون با اقاله قابل انطباق است و موجبات انفساخ معامله را پدید آورده و از ضرر مصرف‌کننده جلوگیری می‌کند.

کلیدواژگان

اقاله، انفساخ، بیع الکترونیکی، حمایت از مصرف‌کننده.

* دانشجوی دکتری، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

** نویسنده مسئول: استادیار، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

رایانامه: alireza.asgari88@gmail.com

*** استادیار، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

**** استادیار، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

مقدمه

حمایت از حق مصرف‌کننده و راه‌کارهای مناسب برای این امر از موضوعاتی است که قانون‌گذار در نظر گرفته و برای نیل به آن به وضع قانون پرداخت. در عمل این قانون برای معاملات واقعی مناسب و کار ساز می‌باشد. در معاملات الکترونیکی موضوع مصرف‌کننده و حمایت‌های قانون از معامله‌ای که انجام داده نیاز به بازخوانی و بررسی دارد. در قانون تجارت الکترونیکی طی مواد ۳۳ تا ۴۹ در خصوص حمایت از مصرف‌کننده سخن به میان آمده و علاوه بر این در قانون دیگری تحت عنوان قانون حمایت از مصرف‌کننده به طور عام به این موضوع پرداخته‌شد. در این مقاله نگارنده به بررسی ادله‌ی فقهی حمایت از مصرف‌کننده در بیع الکترونیکی پرداخته و مدل قابل قبول و استناد این کار را معین می‌سازد.

در ماده‌ی ۲ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کننده می‌خوانیم: (کلیه عرضه‌کنندگان کالا و خدمات، منفرداً یا مشترکاً مسؤول صحت و سلامت کالا و خدمات عرضه‌شده مطابق با ضوابط و شرایط مندرج در قوانین و یا مندرجات قرارداد مربوطه یا عرف در معاملات هستند. اگر موضوع معامله کلی باشد، در صورت وجود عیب یا عدم انطباق کالا با شرایط تعیین شده، مشتری حق دارد صرفاً عوض سالم را مطالبه کند و فروشنده باید آن را تأمین کند و اگر موضوع معامله جزئی (عین معین) باشد، مشتری می‌تواند معامله را فسخ کند یا ارزش کالای معیوب و سالم را مطالبه کند و فروشنده موظف است پرداخت کند. در صورت فسخ معامله از سوی مشتری پرداخت خسارت از سوی عرضه‌کننده منتفی است.)

قانون‌گذار در ماده‌ی ۴۵ تجارت الکترونیکی تصریح می‌کند مصرف‌کننده در معاملات الکترونیکی از حمایت قانون در امور مصرف‌کنندگان برخوردار است و هر قانونی که به نوعی بخواهد از حقوق مصرف‌کننده حمایت نکند یا از حمایت کمتری برخوردار باشد، متوقف شده و بی‌اثر خواهد بود. از طرفی ماده‌ی ۲ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان به صراحت اموری که از حمایت این قانون برخوردار است، تبیین نموده. لذا می‌توان گفت: ماده ۴۵ قانون تجارت الکترونیکی بار دیگر نظر خود را در حمایت از مصرف‌کننده در معامله‌ای که امکان حمایت کمتری از آن‌ها گردد مورد توجه قرارداده و الزام به حمایت را تاکید نمود.

این تاکید و نظریه، ناشی از شکل و ساختار معاملات الکترونیکی است. زیرا این نوع از فروشگاه‌ها هرچند دنیای تجارت را تغییری اساسی داد ولی از کاستی‌هایی رنج می‌برد، من جمله عدم تعیین نوع انصراف و عدم ارائه‌ی ضمانت اجرای قابل پیگیری در حمایت از مصرف‌کننده است. زیرا مصرف‌کننده در این نوع از معاملات وقتی به بیع اقدام می‌کند، این دغدغه را در ذهن دارد، در صورت معیوب بودن یا پشیمانی از خرید، چگونه می‌توان بیع صورت گرفته را منفسخ نماید؟! یا در صورت پدید آمدن اشکال فنی، خدمات پس از فروش کالا به عهده‌ی کدام مؤسسه است؟! و پرسش‌هایی دیگر از این دست، باعث می‌شد اشخاص از خرید در فروشگاه‌های الکترونیکی منصرف شوند؛ این موضوع باعث شد تا قانون‌گذار بار دیگر حمایت قانون از مصرف‌کنندگان را در فضای مجازی یادآوری نماید و از فروشگاه‌های مجازی بخواهد راه‌کارهای حمایتی مطمئنی را، برای خرداران از فضای مجازی در نظر بگیرند. از طرفی شناخت راه‌کارهای فقه در حمایت از مصرف‌کننده و تطبیق آن با داده‌های قانون تجارت الکترونیک نیز می‌تواند به این بررسی کمک نماید.

ادله‌ی حمایت از مصرف‌کننده در فقه اسلامی

در فرهنگ اسلامی و به تبع آن در فقه، جهت حمایت از حق مصرف‌کننده و رعایت موازین تجارت، دستورالعمل‌هایی صادر گردید از جمله:

۱. حرمت احتکار.
۲. حرمت بیع ربوی.
۳. کراهت دخول در سوم اخیه.
۴. کراهت گران فروشی
۵. استحباب اخذ سود کمتر از مؤمنین.
۶. حرمت کم‌فروشی.
۷. حرمت غش در معامله.
۸. انجام اقاله.
۹. خیارات فسخ معامله.

در ادامه‌ی هر یک از این موضوعات مورد بررسی قرار گرفته و چگونگی حمایت از مصرف-کننده در این موارد مورد دقت قرار می‌گیرد:

ادله‌ی روایی حرمت احتکار

فِي الْحَدِيثِ (لَأَنَّ يَلْقَى اللَّهَ الْعَبْدُ سَارِقًا أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنْ أَنْ يَلْقَى اللَّهَ وَ قَدْ اخْتَكَرَ الطَّعَامَ)^۱ (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۷۵)

مرحوم طریحی این روایت را به نقل از کتاب سفینه البحار جلد اول صفحه‌ی ۲۱۹ نقل نمود بدون آن‌که به سلسله‌ی روایت آن اشاره داشته‌باشد. سایر فقها تا جایی‌که نگارنده تحقیق کرده‌است از این روایت در کتب خود استفاده نکرده‌اند. در هر حال روایت احتکار را از دزدی شنیع‌تر دانست و آن را مغبوض در گاه الهی معرفی نمود.

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِيِّ عَنِ ابْنِ الْقَدَّاحِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص الْجَائِلِبُ مَرْزُوقٌ وَ الْمُخْتَكِرُ مَلْعُونٌ.^۲ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۶۵)

این روایت از نظر سند صحیح و و اتصال آن مسند و از نوع عادی می‌باشد. روایت این روایت همگی امامی و ثقه هستند. در خصوص (ابن قداح) بعضی معتقدند او اسماعیلی مذهب است، اما اغلب او را اسماعیلی ندانسته و امامی مذهب می‌دانند. در این روایت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) محتکر را لعنت شده معرفی فرمود و او را به عنوان قطع کننده‌ی روزی انسان‌ها دانست. بسیاری از فقها به این روایت استناد کرده‌اند، از جمله: علامه‌ی حلی در کتاب تذکره الفقهاء جلد ۱۲ صفحه‌ی ۱۶۵ و احتکار را حرام دانست؛ ایشان در کتاب دیگرشان، مختلف الشیعه جلد ۵ صفحه‌ی ۳۹ احتکار را مکروه دانستند، شهید اول در کتاب غایه المراد فی شرح نکت الارشاد جلد ۲، صفحه‌ی ۵ احتکار را حرام شمردند.

۱. در حدیثی نقل شده‌است: اگر بنده‌ای خداوند را ملاقات کند، در حالی که دزد است بهتر است از آن‌که (غذای مردم را) احتکار کند و (درحالی‌که محتکر است خداوند را ملاقات نماید).

۲. نگاه‌دارنده‌ی افسار اسبی که برای جمع‌آوری زکات رفته روزی‌رسان است و محتکر لعنت شده (نزد خداوند) است.

حکم به حرمت یا کراهت دادن به احتکار از سوی قانون‌گذار شرعی، حمایت از مصرف‌کننده محسوب می‌شود. زیرا عده‌های سودجو برای پیش‌برد اهداف خود از وضع بد اقتصادی و کمبودهای موجود سوء استفاده کرده و با پنهان سازی نیازهای جامعه، اقدام به فروش آن‌ها به چند برابر قیمت می‌پردازند.

ادله روایی حرمت بیع ربوی

خداوند متعال ربا را حرام فرمود و در قرآن در بعضی از آیات حکم به حرمت آن صادر شد. این کار نزد آن ذات بی‌همتا بسیار مورد مزمت قرار گرفته و کاری شیطانی معرفی شد. از این رو مصادیق آن نیز به تبع حکم اولی حرام گردید. تمامی آیات مربوط به حرمت ربا با ساختار نهی و منفی مطرح شد، لذا می‌توان ممنوعیت و حرمت را از آن‌ها کشف نمود. به تعدادی از این آیات اشاره می‌شود:

- الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ^۱ (بقره، ۲۷۵)
- يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ^۲ (بقره، ۲۷۶)
- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ^۳ (بقره، ۲۷۸)
- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافاً مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ^۴ (آل‌عمر، ۱۳۰)

۱. کسانی که ربا می‌خورند، [از گور] بر نمی‌خیزند مگر مانند برخاستن کسی که شیطان بر اثر تماس، آشفته‌سرش کرده است. این بدان سبب است که آنان گفتند: «داد و ستد صرفاً مانند ریاست.» و حال آنکه خدا داد و ستد را حلال، و ربا را حرام گردانیده است. پس، هر کس، اندرزی از جانب پروردگارش بدو رسید، و [از رباخواری] باز ایستاد، آنچه گذشته، از آن اوست، و کارش به خدا واگذار می‌شود، و کسانی که [به رباخواری] باز گردند، آنان اهل آتشند و در آن ماندگار خواهند بود.

۲. خدا از [برکت] ربا می‌کاهد، و بر صدقات می‌افزاید، و خداوند هیچ ناسپاس گناهکاری را دوست نمی‌دارد.

۳. ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا کنید؛ و اگر مؤمنید، آنچه از ربا باقی مانده است واگذارید.

۴. ای کسانی که ایمان آورده‌اید، ربا را [با سود] چندین برابر مخورید، و از خدا پروا کنید، باشد که رستگار شوید.

فقهای اسلامی به تبعیت از قرآن و سنت حکم به حرمت ربا داده و در این خصوص فتاوی خود را نقل کرده‌اند. خداوند ضمن آیاتی با مضمون ربا، در ابتداء تبیین فرمود کسی که ربا می‌خورد در اموال او نقص و هلاکت ایجاد می‌شود و سود و منفعتش از بین می‌رود. خداوند برکت را در مال حلال قرار داده‌است. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۲، ص ۱۱)

در کتاب عیون اخبار الرضا علت حرمت ربای معاملی چنین مطرح شده‌است: (علت تحریم ربای معاملی همان نهی خداوند است از آن، برای آن فسادی که نسبت به اموال در آن وجود دارد، زیرا انسان چنانچه یک درهم را به دو درهم بخرد، قیمت یک درهم در واقع همان یک درهم است، و درهم دیگر تباه شده، پس خرید و فروش و معاملات ربوی همه خسارت و ضرر است در هر حال برای خریدار و فروشنده، پس از این رو خداوند تبارک و تعالی ربا را حرام کرده است برای فساد و تباهی اموال و ثروتها، همچنان که منع فرموده اموال سفیه و کم عقل و یا دیوانه را در اختیار او قرار دهند، چرا که بیم آنست که همه را تلف و نابود کند، تا زمانی که از او رشد عقلی دیده شود (که در آن وقت منع برداشته می‌شود) پس بدین سبب خداوند عز و جل ربا را حرام فرموده است و بیع ربوی معامله کردن یک درهم به دو درهم است دست بدست. و راز تحریم ربا بعد از دانستن حکم خدا در باره آن آنست که در آن کوچک شمردن حرامی است که خداوند آن را حرام فرموده است و شرعا حرمتش معلوم گشته و این بی‌اعتنایی به محرمات الهی و نادیده گرفتن آن، خود دخول در کفر است (نه تنها معصیت)). (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۸۴)

در کتاب علل الشرایع علت حرمت ربا و بیع ربوی چنین مطرح شده‌است: (علی بن احمد می‌گوید: محمد بن ابی عبد الله از محمد بن اسماعیل، از علی بن عباس، از قاسم بن ربیع صحاف از محمد بن سنان نقل کرده که وی گفت: حضرت ابا الحسن علی بن موسی الرضا علیهما السلام در مکتوبی به او در جواب مسائش فرمودند: علت تحریم ربا آن است که حق عز و جل از آن نهی فرموده زیرا در آن اموال فاسد و تباه می‌شوند چه آنکه انسان وقتی یک درهم را به دو درهم خرید ثمن و عوض یک درهم همان یک درهم بوده و درهم دیگر باطل و فاسد است پس بیع و شراء ربوی در هر حال برای مشتری و بایع ضرر و زیان آور است از این رو خداوند تبارک و

تعالی به خاطر فاسد اموال و جلوگیری از آن ربا را حرام و ممنوع فرموده همان طوری که سپردن مال سفیه را به او از ممنوعات قرار داده است زیرا بیم آن هست که سفیه مالش را فاسد کند. بلی وقتی با رشد انس گرفت و خوب و بد، صلاح و فساد را تشخیص داد البته می‌توان مالش را به وی سپرد، پس به خاطر همین علت (فساد اموال) حق عزّ و جلّ ربا و فروختن یک درهم به دو درهم را حرام کرده و علّت حرام نمودن ربا بعد از بیان و علم به آن این است که مرتکب ربا حرام الهی را سبک شمرده و بدون اعتناء به آن واردش شده است و این خود از معاصی کبیره می‌باشد زیرا با علم به حرمت و این که حق تبارک و تعالی آن را حرام نموده با این حال به آن اقدام شود چیزی غیر از سبک شمردن محرمّ الهی نمی‌باشد و سبک شمردن محرمّ الهی موجب دخول در کفر است. و علّت تحریم ربا در بیع و شراء نسبه آن است که معروف از بین رفته و اموال تلف گشته و مردم به گرفتن سود رغبت پیدا نموده و قرض را ترک کرده و امور معروف و پسندیده را رها می‌کنند مضافاً به این که این ربا نیز موجب فساد و ظلم و نابودی اموال می‌باشد. (ابن‌بابویه، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۵۴۷)

ربا میان دو شیء هم‌جنس با محاسبه‌ی پیمانه و وزن به وجود می‌آید. شاخص تعیین جنس، هر آن مالی است که تعین خاص داشته و ارزش مبادلاتی آن محرز باشد. (شہید اول، ۱۴۱۰، ص ۱۱۷) زمانی که تاجران اقدام به اخذ ربا کنند امنیت اقتصادی مختل شده و مصرف‌کننده مجبور است با قیمتی گزاف جنس مصرفی خود را خریداری نماید. این مسئله بی‌تردید چرخه‌ی اقتصادی را رو به زوال برده حق مصرف‌کننده پایمال می‌گردد.

ادله‌ی روایی کراهت دخول در سوم اخیه

از رسول خدا (صل الله علیه و آله) نقل گردید، ایشان از مداخله در معامله‌ی دیگری نهی فرمود. (تمیمی مغربی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۴) از موارد حرام در طول انجام معاملات، ورود و مداخله در معامله‌ی دیگری است. جز در هنگام انجام مزایده، در این مدل از بیع منعی در مداخله در معامله‌ی دیگری نخواهد بود، زیرا ذات مزایده تعیین قیمت بالا برای خرید مال است و هر که بالاترین قیمت را بده می‌تواند مال را خریداری نماید. (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۶۰) این عمل نیز

باعث ضرر به مصرف‌کننده خواهد بود. زیرا این رفتار علاوه بر ایجاد تنش بین افراد، باعث گرانی کاذب می‌گردد.

ادله‌ی روایی کراهت گران‌فروشی

گران‌فروشی از امور منهی در لسان پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه‌ی اطهار (علیهم السلام) است. این کار باعث ثروت اندوزی عده‌ای می‌گردد ولی آثار مخرب فراوانی بر آن مترتب است. از جمله کاهش توان خرید مصرف‌کننده، انتقال گرانی به بسیاری از کالاها و خدمات، تحمیل مخارج هنگفت کنترل قیمت‌ها و درگیری سازمان تعزیرات حکومتی و شهرداری‌ها با گران‌فروشان و مانند این‌ها ضررهای متصوره بر جامعه است. حضرت علی (علیه السلام) به مالک اشتر (رضی الله عنه) فرمود: این را هم بدان که در میان بازرگانان، کسانی هم هستند که تنگ نظر و بد معامله و بخیل و احتکار کننده‌اند، که تنها با زورگویی به سود خود می‌اندیشند. و کالا را به هر قیمتی که می‌خواهند می‌فروشند، که این سود جویی و گران‌فروشی برای همه افراد جامعه زیانبار، و عیب بزرگی بر زمامدار است. (شریف رضی، ۱۳۷۹، ص ۵۸۳)

حضرت در فرازی دیگر خطاب به همه‌ی مسلمین فرمودند: ای گروه بازرگانان! پیش از سودا (از خدا) خیر بخواهید و با آسان‌گیری (در معامله) برکت جوید و با خریداران کنار بیایید و به بردباری آراسته شوید و از سوگند باز ایستید و از دروغ دوری کنید و از ستم (و اجحاف و گران‌فروشی و کم‌فروشی) بیزار باشید. (ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۱۹۵)

ادله‌ی روایی استحباب اخذ سود کمتر از مؤمنین

فقها به سود نگرفتن از مؤمنین نظر داده‌اند و از اطلاق ادله بر می‌آید تنها در صورت نیاز و به دست آوردن نفقه و مخارج روز خود، حق گرفتن سود از مؤمنین دارد. از این رو بهتر است به کسی که قول به رعایت حال او دادید از او سود کمتری دریافت دارید و یا مهربانی را کامل کرده و از او سود نگیرید. (شهید اول، ۱۴۱۰، ص ۱۰۹) از طریق روایات ائمه‌ی معصومین (علیهم السلام) بر می‌آید، باید هنگام معامله رعایت حال خریدار در نظر گرفته شود و سود نیز منصفانه باشد؛ بهتر است فروشنده با کم سود گرفتن برادر مؤمن خود را یاری نماید. (مجلسی، ۱۴۰۴، ج

۱۱، ص ۱۵) در دنیای امروز تجارت با سود همراه است و شاخص موفقیت در بازار دریافت سود مناسب از مشتری است، با این وجود اگر با سود کمتر و رعایت حال مصرف‌کنندگان، تاجران و فروشگاه‌ها اقدام به فروش با اخذ سود کمتر نمایند، می‌توانند با جلب مشتری بیشتر در تجارت موفق باشند.

ادله‌ی روایی حرمت کم‌فروشی

خداوند در قرآن با کم‌فروشی و نقص در ترازو و پیمان با الفاظی بسیار تند و عباراتی آکنده از خشم، نفرت خود را از کسانی که در هنگام وزن و پیمانه کم گذاشته و کالا را از میزان واقعی کمتر به مردم می‌فروشند و یا گران‌فروشی می‌نمایند، اعلام فرمود. در آیات ۸۵ سوره اعراف، ۱۵۲ سوره انعام، ۵۹ و ۸۸ سوره یوسف، ۳۵ سوره اسراء، ۷ تا ۹ سوره الرحمن، ۸ و ۹ سوره اعراف، ۱۰۵ سوره کهف، ۱۹ سوره حجر، ۱۷ سوره شوری، ۲۵ سوره حدید، ۴۷ سوره انبیاء، ۱۰۲ و ۱۰۳ سوره مؤمنون، ۶ تا ۸ سوره قارعه. این موضوع مورد توجه قرار گرفته و خداوند بندگان خود را از این‌گونه اعمال تحذیر فرمود. برای نمونه به چند نمونه اشاره می‌شود.

– وَإِلَّ لِلْمُطَفِّفِينَ. الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ. وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ.^۱ (مطففین، ۱ تا ۳)

– وَ إِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ وَ لَا تَنْفُصُوا الْمِكْيَالَ وَ الْمِيزَانَ إِنِّي أَرَأَيْكُمْ بِخَيْرٍ وَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُحِيطٍ. وَ يَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَ الْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَ لَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ.^۲ (هود، ۸۴ و ۸۵)

۱. وای بحال کم‌فروشان. آنهایی که چون بکیل چیزی از مردم بستانند تمام می‌ستانند. و چون چیزی بدهند در کیل یا وزن کم می‌دهند.

۲. به سوی قوم «مدین» برادرشان شعیب را فرستادیم، گفت: «ای قوم من! خدا را بپرستید که جز او معبودی ندارید و پیمانه و ترازو را کم ندهید. من خیر شما را می‌خواهم و بر شما از عذاب روزی فراگیر بیمناکم. ای قوم من! وزن و پیمانه را با عدالت باز دهید و اشیاء مردم را کم ندهید و در روی زمین فساد نکنید.

– أَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ. وَ زِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ. وَلَا تَبْخُسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ. وَ اتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ الْجِيلَةَ الْأُولَى^۱. (شعراء، ۱۸۱ تا ۱۸۴)

در تفسیر آیات ۱ تا ۳ سوره مطففین می‌خوانیم: (معنای آیه این است که: وقتی از مردم، کالایی می‌گیرند حق خود را به تمام و کمال دریافت می‌کنند، ولی وقتی می‌خواهند کالایی به مردم بدهند به کیل یا وزن ناقص می‌دهند، و مردم را به خسران و ضرر می‌اندازند. پس مضمون مجموع دو آیه (۱ و ۲) یک مذمت است، و آن این است که مطففین حق را برای خود رعایت می‌کنند، ولی برای دیگران رعایت نمی‌کنند. و به عبارتی دیگر حق را برای دیگران آن طور که برای خود رعایت می‌کنند رعایت نمی‌نمایند، و این خود باعث تباهی اجتماع انسانی است که اساس آن بر تعادل حقوق متقابل است، و اگر این تعادل از بین برود و فاسد شود همه چیز فاسد می‌شود.) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۷۹)

با توجه به آیات قرآن، فقها در کتب خود علاوه بر تحلیل آیه و اخذ احکام از آن، به حرمت کم‌فروشی و کم‌گذاری در پیمان‌ها و وزن فتوی دادند. چنان‌که می‌خوانیم: کم‌گذاری در پیمان‌ها و وزن حرام است و خداوند در قرآن فرمود: وای بر کم‌فروشان، بنابراین کسی که کارش پیمان‌ها کردن و وزن نمودن است، نمی‌تواند زمان پیمان‌ها و وزن، به نفع یا ضرر کسی که از این کار آگاه نیست، زیاد محاسبه کند و یا کم‌گذارد. (علامه حلی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۴۷۳) به این معنی که وقتی وزن یا پیمان‌ها می‌کنید، اگر فروشنده‌اید کالا را کم‌نگذارید و اگر خریدارید وزن کالا را کم‌اعلان ننمایید. متأسفانه بعضی از فروشندگان وقتی کالا را وزن می‌کنند در یک کیلو ۱۰۰ یا ۲۰۰ گرم کم‌وزن می‌کنند و در زمانی که کسی جنسی را برای فروش نزد آن‌ها می‌آورد مقداری از وزن آن را کمتر گزارش می‌دهند. با توجه به این نکته گفته شد:

گفته‌اند وقتی پیامر اکرم (صل الله علیه و آله) به مدینه مهاجرت نمودند، مردم مدینه در محاسبات پیمان‌های و وزنی بدترین مردم بودند.

۱. پیمان‌ها را تمام بدهید و کم‌فروشی نکنید. و با ترازوی صحیح وزن کنید. و از حق مردم کم‌نگذارید و در زمین فساد نکنید. از کسی که شما و اقوام پیشین را آفرید بترسید.

آیه ۱ سوره مطففین دلالت بر وجوب امانت داری در پیمان‌ه و وزن و حرمت کم‌گذاری در آن‌ها دارد. واژه‌ی (ویل) واژه‌ای است که بر مذمت و نکوهش دلالت دارد و بعضی گفته‌اند این واژه به معنی جایگاهی در جهنم است.

بر اساس فهم فقهی در آیه ۱ سوره‌ی مطففین، وفاداری در پیمان‌ه و وزن، علاوه بر وجوب، استحباب در بیشتر وزن کردن برای مشتری دارد. تا به فروشنده بفهماند از ورود به کم‌گذاری که عملی حرام است، اجتناب نماید. بر همین اساس پیامبر فرمود: ای وزن‌کننده، درست وزن کن و برای مشتری کمی بیشتر بگذار.^۱ (فاضل مقداد، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۴۱)

بعضی از فروشندگان با انصاف وقتی کالا را برای مشتری وزن می‌کنند کمی بیشتر از وزنی که مشتری تقاضا کرده می‌گذارند و این عمل دو فایده دارد،
۱. حس اعتماد مشتری به فروشنده زیاد می‌شود.

۲. فروشنده و مشتری اطمینان دارند کالای وزن شده به طور واقعی و با عدالت وزن شده است.

علاوه بر آیات، روایات مختلفی از معصومین (علیهم السلام) در خصوص حرمت کم‌فروشی و رعایت حقوق مصرف‌کنندگان پیرامون درست وزن کردن کالا هنگام خرید مشتری و فروش فروشنده مطرح گردید. فقها نیز بر اساس همین روایات فتوی به حرمت کم‌فروشی داده و از آن‌ها منع کرده‌اند. از جمله‌ی این روایات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرِ الْحَمِيرِيِّ فِي قُرْبِ الْإِسْنَادِ عَنِ الْبَيْهَقِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ صَفْوَانَ بْنِ مِهْرَانَ الْجَمَّالِ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع إِنَّ فِيكُمْ حَصَلَتَيْنِ هَلَكَ بِحَمَا مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْأُمَّمِ قَالُوا وَ مَا هُمَا يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ الْمَكْيَالُ وَالْمِيزَانُ.^۲
(حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۳۹۴)

۱. در کتاب کنزالعرفان به نقل از پیامبر (صل الله علیه و آله) نوشته‌است: (یا وزان زن و ارجح) این عبارت در هیچ یک از کتب روایی مطرح نشده‌است، ولی در کتاب فقه القرآن با مضمون این عبارت آمده‌است: (زن یا وزان و ارجح) (قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۴۳) و به منبعی استناد نشد.

۲. امام صادق (علیه السلام) فرمود: دو ویژگی در شما وجود دارد که مردمان پیش از شما با آن‌ها نابود شدند، حاضران پرسیدند: آن دو ویژگی چیست؟! حضرت فرمود: پیمان‌ه کردن و ترازو داری.

این روایت از نظر سند صحیح و اتصال آن مسند و نوع سند آن عادی است. در این روایت همه‌ی راویان امامی مذهب و جزء ثقات هستند و این روایت مورد پذیرش است. از این روایت در کتب مختلفی از جمله الانوار اللوامع فی شرح مفاتیح الشرایع نوشته‌ی آل‌عصفور بحرانی جلد ۱۱ در صفحه‌ی ۱۲۴ و از همین نویسنده در کتاب سداد العباد و رشاد العباد صفحه‌ی ۴۸۰ و شیخ محمدحسن نجفی در کتاب جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام جلد ۲۲ صفحه‌ی ۴۵۳ استفاده شده و به آن استناد کرده و فتوی به حرمت کم‌فروشی داده‌اند.

حضرت در این روایت به پیمانانه و وزن کنندگان هشدار دادند در کار خود دقت نمایید زیرا این دو می‌توانند خیر دنیا و آخرت و شر آن دو را برایتان به ارمغان آورند. زیرا در گذشته اقوامی بودند به دلیل خیانت در وزن و پیمانانه مورد خشم و غضب خداوند گرفتار آمدند. در این رابطه داستانی مطرح شد: (مالک دینار گفت: مرا همسایه‌ای بود، بیمار شد، من در عیادت او رفتم، او را در نزع یافتم، بانگ می‌داشت و می‌گفت: دو کوه از آتش قصد من می‌کنند. من گفتم: یا هَذَا، این چه خیال است که تو را می‌نماید یا هذیانی است که تو می‌گویی. گفت: نه، حقیقت است. و این از آن جاست که مرا دو مکیال بود: یکی زیاد و یکی نقصان به زیادت بستدمی و به ناقص بدادمی. این که می‌بینم جزای آن است، من می‌دانم.) (شعرانی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۳۳۰)

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو الْحَسَنِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ عَطِيَّةَ، عَنْ أَبِي حَمْرَةَ الثَّمَالِيِّ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ (عَلَيْهِمُ السَّلَامُ) يَقُولُ: وَجَدْتُ فِي كِتَابِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ): إِذَا ظَهَرَ الرَّبَا مِنْ بَعْغِدِي ظَهَرَ مَوْتُ الْفَجَاءَةِ، وَ إِذَا طُقِّقَتِ الْمَكَايِيلُ أَحَذَّهُمُ اللَّهُ بِالسِّنِينَ وَ النَّقْصِ، وَ إِذَا مَنَعُوا الزَّكَاةَ مَنَعَتِ الْأَرْضُ بَرَكَاتَهَا مِنَ الزَّرْعِ وَ النَّمَارِ وَ الْمَعَادِنِ كُلِّهَا،.... (شيخ طوسی، ۱۴۱۴، ص ۲۱۰)

۱. ابوجعفر ثمالی گفت: از امام محمدباقر (علیه السلام) شنیدم می‌فرمود: در نامه‌ی امام علی بن ابیطالب (علیه السلام) یافتم وقتی پس از من ربا فراوان شود، مرگ زود هنگام زیاد می‌شود، هرگاه کم‌فروشی و نقص در پیمانانه و وزن صورت گیرد، خداوند عمر را کوتاه کرده و بیماری می‌آورد، وقتی از پرداخت زکات خودداری نمایند، زمین برکت خود را از زراعت و میوه‌ها و معادن می‌گیرد....

این روایت صحیح و مسند و از نوع عادی است و راویان آن همگی امامی مذهب و ثقه هستند. فقها از این روایت در کتب خود استفاده کرده و مستند به آن حکم به حرمت کم‌فروشی نمودند، از جمله‌ی این کتب می‌توان به موارد زیر اشاره نمود، کتاب مصباح الفقاهه، نوشته‌ی آیت الله خویی، جلد ۱، صفحه‌ی ۲۴۳ و کتاب الفقه البینه، نوشته‌ی آیت الله حسینی شیرازی، صفحه‌ی ۷۸ و کتاب الفقه السلم و السلام، نوشته‌ی آیت الله حسینی شیرازی، صفحه‌ی ۸۱۲ و کتاب من فقه الزهراء (سلام الله علیها)، نوشته‌ی آیت الله حسینی شیرازی، جلد ۲، صفحه‌ی ۴۲۶ و کتاب سه رساله، نوشته‌ی آیت الله مجتهدی تهرانی، صفحه‌ی ۷۳ می‌توان نام برد. ایشان نیز با استناد به این روایت علاوه بر فتاوی مختلف، حرمت کم‌فروشی و کم‌گذاری در پیمان‌ه و وزن را نیز مطرح کرده‌اند.

ادله‌ی روایی حرمت غش در معامله

در روایتی به نقل از امام صادق (علیه السلام) آمده‌است: کسی که به غش در معامله با مسلمان بپردازد، خداوند در قیامت او را با یهودیان محشور می‌فرماید؛ زیرا آن‌ها در معامله با مردم مسلمان، غش می‌نمودند. (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۷۲) مرحوم ابن‌بابویه این روایت را بدون ذکر سند ذیل روایات منقول از امام صادق (علیه‌السلام) مطرح نمود، ولی در جایی دیگر از کتاب خود به این روایت اشاره نمود. در روایتی طولانی از پیامبر اسلام تحت عنوان (حدیث مناهی الرسول صل الله علیه و آله) با ذکر سند تمام متن حدیث و من جمله این قسمت از روایت را نیز مطرح فرمودند.^۱

در این روایت، تنها شعیب بن واقد که شخصی است مجهول‌الحال، سایر راویان امامی مذهب و ثقه می‌باشند. این روایت از نظر سند ضعیف و از نظر اتصال از نوع مسند و روایتی عادی به

۱. قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ مُوسَى بْنِ بَابُوَيْهِ الْقُمِّيُّ الْقَبِيهَ نَزِيلَ الرَّيِّ مُصَنِّفُ هَذَا الْكِتَابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ أَرْضَاهُ زُوِّي عَنْ شُعَيْبِ بْنِ وَاقِدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ زَيْدٍ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ - عَنْ آبَائِهِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع قَالَ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ ص..... وَ مَنْ عَشَّ مُسْلِمًا فِي شِرَاءٍ أَوْ بَيْعٍ فَلَيْسَ مِنَّا وَ يُحْشَرُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَعَ الْيَهُودِ لِأَنَّهُمْ أَحْشَى الْخَلْقِ لِلْمُسْلِمِينَ..... (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۱۴)

شمار می‌رود. فقهای متعددی از این روایت در کتاب خود بهره برده و به آن استناد کرده‌اند. از جمله: آل‌عصفور بحرانی در کتاب *الانوار اللوامع فی شرح مفاتیح الشرایع* جلد ۱۱، صفحه‌ی ۱۱۲. موسوی قزوینی، در کتاب *ینایع الاحکام فی معرفة الحلال و الحرام*، جلد ۲، صفحه‌ی ۳۵۸. موسوی خویی، در کتاب *مصباح الفقهاءة قسم مکاسب*، جلد ۱، صفحه‌ی ۲۹۹. ترحینی عاملی، در کتاب *الزبدة الفقهیة فی شرح الروضة البهیة* جلد ۴، صفحه‌ی ۳۱۷. از این رو ضعف سند آن به دلیل شهرت روایی حاصله از استناد فقها، جبران می‌شود. به این شکل می‌توان حرمت غش در معامله را استناد نمود.

ادله‌ی روایی انجام اقاله

یکی از کارهایی که می‌تواند به عنوان حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان معرفی شود، قایل شدن به حق اقاله است. اغلب فقها در کتب خود در بحث متاجر به عنوان راهی جهت انفساخ معامله معرفی کرده‌اند. این کار، از امور عرفیه است و طرفین عقد پس از انجام بیع ممکن است پشیمان شده و قصد برهم زدن معامله را داشته باشند، از آن‌جا که بیع عقدی لازم است و طرفین عقد از مجلس عقد خارج شدند، دیگر نمی‌توانند عقد خود را نقض و از پای‌بندی به آن سر باز زنند، لذا می‌توانند با مراجعه به طرف دیگر و اظهار این پشیمانی تقاضای انفساخ آن را داشته‌باشند. این تقاضا ممکن است از طرف مقابل پذیرفته شود و ممکن است آن را نپذیرد، الزامی به این پذیرش نیست. از این رو در روایات کسانی که تقاضای فسخ معامله را قبول می‌نمایند مورد ستایش واقع شده‌اند و آن را کاری جوانمردانه تلقی نمودند. چنان‌که در روایتی آمده‌است: *وَ فِي الْحِصَالِ عَنْ حَمْرَةَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَلَوِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنْ سَمَاعَةَ بْنِ مِهْرَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: أَرْبَعَةٌ يَنْظُرُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ - مَنْ أَقَالَ نَادِمًا أَوْ أَغَاثَ هُمَانًا أَوْ أَعْتَقَ نَسَمَةً أَوْ زَوَّجَ عَرَبًا^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۳۸۷)*

۱. امام صادق (علیه السلام) فرمود: خداوند در قیامت به چهار شخص با نگاه بخشش و مهربانی می‌نگرد. (اول) کسی که تقاضای انفساخ معامله توسط پشیمان از آن معامله را بپذیرد. (دوم) کسی که نگرانی را از نگرانی نجات دهد، (سوم) کسی که برده‌ای را آزاد نماید. (چهارم) کسی که برای مجردی ازدواج نماید.

این روایت صحیح است و اتصال آن مسند و سند روایت عادی است. همه‌ی راویان این روایت امامی مذهب هستند. البته عثمان به عیسی عامی مذهب بود و سپس به مذهب امامیه گروید و فردی قابل اعتماد معرفی شد. چنان‌که از متن روایت بر می‌آید خداوند در قیامت که همه‌ی موجودات به دنبال اخذ رحمت و بخشش خداوند هستند، کسانی که مشکلی از مشکلات خلق را برطرف کنند مورد رحمت خداوند قرار می‌گیرند.

در خصوص پذیرش اقاله و اعمال آن و پذیرش این تقاضا در روایت آمده است: *أَخْبَدُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ يَزِيدَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ هَارُونَ بْنِ حَمَّزَةَ عَنْ أَبِي حَمَّزَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: أُنْمَا عَبْدُ أَقَالَ مُسْلِمًا فِي بَيْعٍ أَقَالَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَثْرَتَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ*^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۵۳)

این روایت ضعیف می‌باشد و اتصال آن مسند است و نوع سند آن تعلیق تعیین گردید. راویان آن جز محمد بن علی که فردی ضعیف و اهل غلو است، الباقی ثقه و امامی مذهب هستند. این روایت مورد تایید اهل سنت نیز هست و آن‌ها در کتب خود از این روایت استفاده کرده‌اند. (بیهقی، ۱۴۱۹، ج ۶، ص ۲۷) از این روایت در کتب مختلفی استفاده شده و ضعف آن با شهرت روایی انجبار گردید. از جمله‌ی این کتب عبارتند از: کتاب *الخلاف*، نوشته‌ی شیخ طوسی، جلد ۳، صفحه‌ی ۲۰۷ و کتاب *مبسوط فی فقه الامامیه* نوشته‌ی شیخ طوسی، جلد ۲، صفحه‌ی ۱۹۳ و کتاب *عنية النزوع الى عملی الاصول و الفروع*، نوشته‌ی حسینی حلبی، صفحه‌ی ۲۲۸ و کتاب *السرائر الحاوی لتحرير الفتاوی*، نوشته‌ی ابن‌ادریس حلی، جلد ۲، صفحه‌ی ۲۶۶، کتاب *تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه* نوشته‌ی علامه حلی، جلد ۲، صفحه‌ی ۳۱۹.

فقها بر اساس این روایت گفته‌اند: اقاله به خودی خود بخشش و رها نمودن است، این کار در همه جا قابل اعمال است، پس به تبع در بیع نیز می‌توان به آن عمل نمود. لذا می‌توان گفت: اقاله فسخ معامله است و به عنوان حق طرفین عقد مطرح می‌باشد، این حق چه پیش از قبض کالا اقدام شود چه پس از آن، تفاوتی نمی‌کند. این حق حتی برای غیر طرفین عقد نیز وجود دارد. (شیخ

۱. امام صادق (علیه السلام) فرمود: هر بنده‌ی خدایی از معامل خود فسخ بیع را بخواهد و او بپذیرد، خداوند در قیامت عذاب او را برخواهد داشت.

طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۰۵ و حسینی حلبی، ۱۴۱۷، ص ۲۲۸) از سیاق روایات و فتاوی فقها بر می‌آید پذیرش اقاله و عمل به آن مستحب است و عملی جوانمردانه و خداپسندانه تلقی می‌گردد.

ادله‌ی روایی خیرات فسخ معامله

از جمله مصادیق حمایت از حقوق مصرف‌کننده، قانون‌گذاری خیار فسخ معامله در فقه اسلامی و حقوق موضوعه‌ی ایران است. این موضوع برای جبران ضرر در نظر گرفته‌شد. زیرا در هنگام وقوع عقد، ممکن است خریدار یا فروشنده به ضرر موجود توجه نداشته و از وجود آن بی‌خبر باشد، ولی وقتی عقد واقع شد و زمانی گذشت، فرد متضرر متوجه ضرر حاصله می‌گردد؛ در این وضعیت باید راهی وجود داشته‌باشد تا بتوان علاوه بر حفظ لزوم عقد بیع، آن را منفسخ نمود. لذا خیرات مصرح در قانون قابلیت اعمال پیدا خواهند نمود.

در خصوص اعمال خیار در فسخ معامله به طور مفصل در کتب فقهی و حقوقی سخن به میان آمده‌است. در این مقال به تعدادی از روایات اشاره می‌شود که صراحت آن‌ها در حمایت از حقوق مصرف‌کننده است اشاره می‌شود: جمیل بن دراج گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم شخصی زمین کشتزاری را خریده است و خود بر سر آن زمین رفته و آن را دیده و بازگشته است ولی هنگامی که بهای آن را پرداخته و به سراغ زمین رفته و آن را بررسی کرده است نپسندیده و تقاضای فسخ از فروشنده کرده است در حالی که فروشنده حاضر نیست بیع را فسخ کند امام علیه السلام فرمود: اگر همه آن زمین را زیر و رو کرده و نه درصد آن را دیده و یک درصد باقیمانده که ندیده است خیار رؤیت دارد یعنی می‌تواند آن را باز پس دهد. (ابن بابویه، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۳۶۶)

– رَوَى الْحَلْبِيُّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ فِي الْحَيَوَانِ كُلِّهِ شَرْطُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ لِلْمُشْتَرِي فَهُوَ بِالْخِيَارِ فِيهَا إِنْ اشْتَرَطَ أَوْ لَمْ يَشْتَرَطْ.^۱ (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۰۱)

۱. امام صادق (علیه السلام) فرمود: درباره‌ی هر نوع حیوانی برای مشتری سه روز حق فسخ معامله وجود دارد، خواه این خیار را شرط کرده‌باشند یا نکرده‌باشند.

- وَ قَالَ (علیه السلام) اِنَّمَا رَجُلٌ اشْتَرَى مِنْ رَجُلٍ بَيْعًا فَهُمَا بِالْخِيَارِ حَتَّى يَفْتَرَقَا فَاِذَا افْتَرَقَا فَقَدْ وَجِبَ الْبَيْعُ^۱
(ابن باویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۰۲)

- وَ رَوَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (علیه السلام) قَالَ الْمُسْلِمُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ اِلَّا كُلَّ شَرْطٍ خَالَفَ
كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَلَا يَجُوزُ.^۲ (ابن باویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۰۲)

در این روایات علاوه بر احترام به معاهدات میان اشخاص و رعایت شروط شرعی و قانونی برای حفظ حقوق مصرف‌کننده احکامی صادر گردید. از طرف دیگر موضع خیار فسخ معامله نیز در این روایات مطرح گردید. اعمال خیار علاوه بر جبران ضرر و جلوگیری از آن، نوعی حمایت از مصرف‌کننده است؛ زیرا اگر نتوان از خیار فسخ معامله استفاده نمود، ضرر انجام معامله باقی مانده و شخص متضرر می‌گردد.

حمایت از حق مصرف‌کننده در حقوق موضوعه

قانون‌گذار برای تامین حق مصرف‌کنندگان و کمک به آنها برای بهره‌برداری از حمایت قانون، در قانون تجارت الکترونیکی به انحاء مختلف حمایت خود را برای آنها فراهم نمود. این حمایت‌ها دارای جنبه‌های مختلفی هستند. بعضی از این حمایت‌ها جنبه‌ی شکلی دارند و بعضی ماهیتی هستند.

حمایت‌های شکلی

۱. اعلام مشخصات فنی و کاری کالا توسط تولید کنندگان برای مصرف‌کنندگان.
۲. اعلام نام شخصی حقیقی به عنوان مدیر کارخانه، علامت تجاری تجارت‌خانه، اقامتگاه

۲. امام صادق (علیه السلام) فرمود: هر کسی از دیگری مالی را بخرد، در حالی که میان‌شان خیار (خیار مجلس) وجود داشته‌باشد، این خیار تا زمانی است که از یک‌دیگر جدا نشده‌باشند، وقتی از هم جدا شدند خیار بین آنها نیست.
۳. امام صادق (علیه السلام)، فرمود: مسلمانان باید به شرط‌هایشان پایبند باشند، مگر آن شرط مخالف کتاب خدا بلندمرتبه باشد، در این صورت جایز نیست.

شخص حقوقی، پست الکترونیکی، شماره تلفن و راه‌های ارتباطی با تولید کنندگان. این اطلاعات لازم است به صورت دائمی و توسط واسطی مشخص و با دوام و به‌روز شده صورت پذیرد.

۳. تعیین بهای کالا و هزینه‌های ارسال آن نزد خریداران (مصرف‌کنندگان).
۴. چگونگی انعقاد قرارداد خرید، نحوه پرداخت بهاء، زمان تحویل، چگونگی فسخ، خدمات پس از فروش و مدت زمان شروع و پایان قرارداد.
۵. چگونگی امکان انجام شکایت و رسیدگی به آن.
۶. وجود حسن نیت در انجام معامله و حفظ آن در طول اجراء قرارداد بیع.
۷. در نظر داشتن حمایت از خریداران ناتوان، مانند کودکان و سایر محجورین، که حین وقوع معامله از نظر تولید کنندگان مخفی هستند.
۸. در صورت نیاز به ارتباط صوتی و تصویری میان تولیدکنندگان (عرضه‌کنندگان)، و مصرف‌کنندگان؛ این ارتباط باید با اخذ جواز بوده و به‌صورت واضح و روشن تعیین وضعیت گردد.

مجموع این حمایت‌ها کمک می‌کند مصرف‌کنندگان اطلاعات کافی و مورد نیاز خود را از تولید کنندگان و عرضه‌کنندگان در اختیار داشته‌باشند تا در زمان نیاز بتوانند اقدامات مقتضی را به انجام برسانند. از طرفی چون در بیع در فضای مجازی خریدار و فروشنده یک‌دیگر را نمی‌بینند و تمامی شرایط بیع توسط فروشنده صورت گرفته و خریدار نمی‌تواند شرطی را تعیین نماید، از این رو قانون‌گذار باید شرایطی را فراهم آورد تا خریداران بتوانند با آسودگی خیال از هرگونه ضرر محتمل به خرید از فضای مجازی بپزدازند.

حمایت‌های ماهیتی

۱. بر فروشنده لازم است تا در جهت حمایت از مصرف‌کننده جهت انصراف از خرید مدتی را در نظر بگیرد؛ ماده‌ی ۳۷ قانون تجارت الکترونیک حداقل هفت روز را در نظر گرفته است، و برای حداکثر قیدی معین ننموده‌است. اما از منطوق این ماده می‌توان دریافت، مدت حق

انصراف توافقی است و باید این موضوع در سایت فروشگاهی مجازی تعبیه گردد. این کار می‌تواند به دو صورت انجام شود:

- سایت فروشنده تعیین نماید، مشتری تا چند روز حق انصراف از خرید دارد.
- در هنگام انجام عملیات خرید به مشتری این امکان داده شود تا مدتی را برای حق انصراف تعیین نماید. مثلاً ایکن فعالی را در نظر بگیرند و در آن چند آیتم مثل No Action و 1، 2، 3، 4 و غیره قرار دهند تا در صورتی که مشتری هر یک از آن‌ها را انتخاب نمود، دلالت بر اسقاط حق انصراف یا یک روز یا دو روز یا بیشتر می‌تواند از حق انصراف استفاده نماید. با این کار مشتری علاوه بر تعیین مدت حق انصراف، جایی برای اعتراض بعدی نخواهد داشت.

۲. در رابطه با حق انصراف، در بعضی از معاملات مثل خرید بلیط مسافرت یا در انجام معاملات ملکی و خودرو، جریمه‌ای در نظر گرفته می‌شود. قانون‌گذار در قسمت دوم ماده‌ی ۳۷ قانون تجارت الکترونیک در نظر گرفتن جریمه را ممنوع نموده و به صراحت اعلام می‌دارد تنها هزینه‌ای که برای خریدار در صورت انصراف از خرید وجود دارد، هزینه‌ی عودت کالا به انبار فروشگاه مجازی است.

۳. حق انصراف از خرید، از لحظه‌ی تحویل کالا توسط مامور پست یا مامور تحویل خواهد بود. به این شرط که مراحل قرارداد به درستی طی شده باشد.^۱ این مامور وظیفه دارد تا طی اخذ رسید کتبی یا الکترونیکی لحظه‌ی تحویل را معین سازد؛ آنگاه مصرف‌کننده از آن زمان بر اساس مفاد قرارداد در صورت تمایل می‌تواند از حق انصراف خود استفاده نماید.

۴. پس از اِعمال حق انصراف، فروشنده موظف است وجوه دریافتی از مصرف‌کننده را به او مسترد دارد؛ این کار باید طبق قرارداد انجام شود و مراحل آن نیز باید از پیش تعیین شده

۱. به این معنا که مفاد ماده‌ی ۳۳ و ۳۴ قانون تجارت الکترونیک رعایت شده باشد.

باشد. به این معنی که عرضه‌کننده شرایط آن را در سایت به وضوح مشخص کرده و به اطلاع خریدار برساند.

۵. موارد و مصادیق کالاهایی که مشمول حق انصراف از خرید در سامانه‌های مجازی هستند باید تعیین وضعیت گردد. هر چند قانون‌گذار در ماده‌ی ۴۲ قانون تجارت الکترونیکی و موارد مندرج در آن مواردی را بیان داشته و به علاوه در تصویب نامه راجع به موارد فقدان حق انصراف مصرف‌کننده به علت شرایط خاص کالا و خدمات به شرح مندرج در بند دال در بند دال ماده‌ی ۳۸ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۳/۱۰/۹ هیئت وزیران با اصلاحات بعدی آمده، اما سامانه‌ی فروشگاهی مجازی باید به صورت مشخص کالاهایی که مشمول حق انصراف نمی‌شوند را به صراحت مشخص کرده و بیان دارد.

۶. ضمانت اجراء مناسب در انجام تعهدات تولیدکننده یا عرضه‌کننده کالا در فضای مجازی موضوعی است که قانون‌گذار باید پیش‌بینی کرده و آن‌ها را از اخذ تصمیم خود آگاه نماید و آن‌ها را وادار کند تا ضمن اطلاع‌رسانی آن ضمانت اجراء، التزام خود را به وفاداری به مشتری و قانون را مورد تاکید قرار دهد.^۱

۷. در ماده‌ی ۴۰ قانون تجارت الکترونیکی، بر اساس آیه‌ی یا ایها الذین آمنوا اوفوا بالعقود (مائده، ۱)، و قاعده‌ی فقهی المسلمون عند شروطهم (آل‌عصفور بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۵۳)، و بر اساس التزامات خارج از قرارداد، پیش‌بینی نمود در صورتی که فروشنده به هر دلیلی نتواند کالا یا خدماتی که طی قرارداد با خریدار مشخص شده را تحویل دهد، می‌تواند مشابه آن (بدل) را به مشتری بدهد. این کار را مشروط به اعلام و توافق مشتری نموده‌است. بر اساس آموزه‌ی فقه و قانون مدنی تحویل بدل آخرین کاری است که متعهد برای متعهدله پس از آن‌که نتواند مثل و قیمت کالا را بدهد، انجام می‌دهد تا ضرر او را

۱. این مورد در ماده‌ی ۳۹ و ۶۷ قانون تجارت الکترونیک مطرح گردیده به نظر می‌رسد تدابیری در متن قراردادهای مجازی گنجانده شود تا تولیدکننده به حوزه‌ی مسؤولیت و خریدار به حق خود واقف شوند.

جبران نماید. در حالی که این نکته در قانون تجارت الکترونیکی پیش‌بینی نشده است. به نظر می‌رسد در این حالت نیاز به توافق جدید دارد، لذا ابتداء بیع فسخ، سپس بیع دیگری منعقد گردد.

۸. در صورت تحویل کالایی غیر از کالای سفارش داده شده توسط مشتری، تمامی هزینه‌های تحویل و عودت کالا به علاوه اصل کالا بر عهده‌ی فروشگاه مجازی است. قاعده‌ی فقهی ما وقع لم یقصد و ما قصد لم یقع این نکته را تایید می‌کند. قانون‌گذار در قسمت دوم ماده‌ی ۴۱ قانون تجارت الکترونیکی، پس از بیان موضوع حاضر پیش‌بینی دیگر به مشتری عرضه نماید تا در صورت پذیرش او برایش ارسال نماید. در این حالت بیع جدیدی شکل می‌گیرد.

با توجه به مواردی که به آن‌ها اشاره قانون‌گذار سعی نمود تا با در نظر گرفتن مواردی برای مصرف‌کنندگان امکان جبران ضررهای احتمالی را فراهم آورد. البته این موارد بخشی از آن حمایت‌هاست، بخش دوم آن‌ها، خيارات فسخ بیع است، که تحقیقات دیگری را مطلبد. قانون‌گذار در موادی از قانون تجارت الکترونیک به نکاتی پیرامون رعایت شروط و چگونگی در نظر گرفتن آن‌ها ضمن عقد بیان نمود.

در ماده‌ی ۴۶ قانون تجارت الکترونیک آمده است: استفاده از شروط قراردادی خلاف مقررات این فصل و همچنین اعمال شروط غیرمنصفانه به ضرر مصرف‌کننده، مؤثر نیست.

در این ماده به صراحت هر نوع شرطی که باعث ورود ضرر به مصرف‌کننده شود را از درجه‌ی اعتبار ساقط نمود. اطلاق و عموم قاعده‌ی (لاضرر و لاضرار فی الاسلام) در این ماده رعایت شده است. از طرفی حرمت موجود در آیه‌ی (لا تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل) نیز مؤید این ماده است و رعایت بیعی شرافت‌مندانه و منصفانه را مطرح می‌نماید. در روایتی از عبدالله بن سنان آمده است: امام صادق (علیه السلام) فرمود: کسی که شرطی مخالف با کتاب خدا در نظر بگیرد، بر او چنین کاری جایز نیست؛ همچنین بر کسی که چنین شرطی بر او در نظر گرفته شد نیز نمی‌تواند به آن

عمل نماید. و مسلمانان بر شرط‌هایشان که مطابق کتاب خدای تعالی است پایبند هستند.^۱ این روایت جزء روایات مستفیضه بوده و علاوه بر سهل بن زیاد، توسط احمد بن محمد با همان سلسله‌ی روات نقل گردید. همه‌ی راویان این روایت امامی مذهب و ثقه هستند و ابن‌محبوب جزء راویانی است که از اصحاب اجماع شمرده می‌شود. (به نقل از نرم افزار درایه‌النور) لذا روایتی قابل اعتماد و استناد است.

علاوه بر این‌ها فرموده‌ی پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله) لایحل مال امرء مسلم الا بطیب نفس منه، (ابن‌کثیر، ۱۹۸۸، ج ۵، ص ۲۲۰) این روایت مشعر بر حرمت دست‌اندازی به مال شخص مسلمان است، مگر آن‌که او خود بخواهد مال خویش را به دیگری مجانی یا با دریافت عوض بدهد. لذا کسی که با هر حيله و ترفندی مال شهروند مسلمان را به دست می‌آورد و تصاحب می‌نماید (بدون داشتن مجوز از صاحب مال) عمل حرامی انجام داده‌است.

در ماده‌ی ۴۷ قانون تجارت الکترونیک آمده‌است: در معاملات از راه دور آن بخش از موضوع معامله که به روشی غیر از وسائل ارتباط از راه دور انجام می‌شود مشمول مقررات این قانون نخواهد بود.

این ماده به نوعی میان معامله از راه دور و معاملات الکترونیکی تفاوت قائل شده‌است. فقها معامله از راه دور را مباح ندانسته و به حرمت آن نظر داده‌اند. (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۲۱۱) اما معاملات الکترونیکی این قید را ندارد. زیرا تکنولوژی مسافت فیزیکی را به کوتاهی گفتگوی رودرو نموده‌است. حتی اگر شخص با ایمیل و ملاحظه‌ی تصویر و سایر راه‌کارها اقدام به معامله نماید، فضای اینترنت همه‌ی جهان را مبدل به دهکده نموده و باعث گردید بعد مسافت معنایی نداشته باشد.

۱. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ سَهْلِ بْنِ زَيْدٍ عَنِ ابْنِ مَجْبُوبٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانَ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ: «مَنْ اشْتَرَطَ شَرْطًا مُخَالِفًا لِكِتَابِ اللَّهِ، فَلَا يَجُوزُ لَهُ، وَلَا يَجُوزُ عَلَى الَّذِي اشْتَرَطَ عَلَيْهِ؛ وَالْمُسْلِمُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ فِيمَا وَافَقَ كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ». (کلبینی،

در ماده‌ی ۴۸ قانون تجارت الکترونیک آمده‌است: سازمان‌های قانونی و مدنی، حمایت از حقوق مصرف‌کننده می‌توانند به عنوان شاکی اقامه دعوی نمایند. ترتیب آن به موجب آیین نامه‌ای خواهد بود که به پیشنهاد وزارت بازرگانی و تصویب هیئت وزیران می‌باشد. در صورتی که اقامه‌ی دعوایی برای احقاق حق مصرف‌کننده مطرح شود جبران آن بر اساس ماده‌ی ۱۶ قانون حمایت از مصرف‌کننده مصوب ۱۳۸۸/۷/۱۵، (مسئولیت جبران خسارات وارده به مصرف‌کننده با تشخیص مرجع رسیدگی کننده به عهده شخص حقیقی یا حقوقی اعم از خصوصی و دولتی می‌باشد که موجب ورود خسارت و اضرار به مصرف‌کننده شده است. در مورد شرکت‌های خارجی علاوه بر شرکت مادر، شعبه یا نمایندگی آن در ایران مسئول خواهد بود. تبصره - در کلیه مواردی که تخلف از ناحیه اشخاص حقوقی باشد خسارت باید از اموال شخص حقوقی پرداخت شود ولی مسئولیت جزایی متوجه مدیرعامل و یا مدیر مسئول شخص حقوقی است) می‌باشد.

در قانون حمایت از مصرف‌کننده از ماده‌ی ۲۱ تا ۲۱ به موضوع نحوه‌ی رسیدگی و حمایت از شکایات مصرف‌کنندگان و جریمه‌ی متخلفین از قوانین و الزام‌ها پرداخته‌است. این الزام‌های قانونی باعث می‌شود تولیدکنندگان و صاحبان فروشگاه‌ها اعم از واقعی و مجازی در حرفه و فعالیت خود مراقب بوده و حمایت از مصرف‌کنندگان را در اولویت کار خود قرار دهند. البته امروزه مشاهده می‌کنیم که تولیدکنندگان عمده و بزرگ از افتخاراتشان رعایت حقوق مصرف‌کنندگان است و به همین دلیل سازمان حمایت از حقوق مصرف‌کننده به این واحدها جایزه داده و لوح افتخار می‌دهد تا علاوه بر تشویق آن واحد تولیدی سایر واحدها را نیز وادار به رعایت حقوق مصرف‌کنندگان نماید.

در ماده‌ی ۴۹ قانون تجارت الکترونیک آمده‌است: حقوق مصرف‌کننده، در زمان استفاده از وسایل پرداخت الکترونیکی، به موجب قوانین و مقرراتی است که توسط مراجع قانونی ذیربط تصویب شده و یا خواهد شد. این کار با توجه به قانون تجارت ایران مصوب ۱۳۰۴/۳/۱۲ و قانون پولی و بانکی کشور مصوب ۱۳۵۱/۴/۱۸ و اصلاحی ۱۳۹۶/۱۲/۲۸ و قانون بانکی و پولی کشور مصوب ۱۳۳۹/۳/۷ صورت خواهد پذیرفت. البته بررسی این موضوع نیز نیازمند به نگارش مقاله‌ای مستقل می‌باشد.

موضوع حمایت از مصرف‌کنندگان در پرداخت‌های الکترونیکی و استفاده از وسایل این‌گونه پرداخت‌ها موضوعی است که در این نوشتار با دقت به آن پرداخته شد. قانون‌گذار این موضوع را باردیگر در ماده‌ی ۴۹ یادآور شد تا حساسیت و دقت در اداره‌ی درست این ابزارها را مهم جلوه دهد.

قانون تجارت الکترونیکی با موادی که به آن‌ها اشاره شد، چگونگی فسخ معامله را در بیان نمود؛ مهمترین دلیل بر وضع قانون برای امکان فسخ معامله حمایت از مصرف‌کننده بود که به طور مفصل به این موضوع نیز پرداخته شد. در فقه اسلامی همان‌طور که در ابتدای مباحث اشاره شده بر اساس دیدگاه‌های مطرح شده حمایت از مصرف‌کننده را مطرح نمود. البته در آن مباحث، حمایت از تولیدکننده نیز مطرح شده است. فقها عمده حمایت خود را از مصرف‌کننده در مباحث اختیارات مطرح نمودند. در حقوق موضوعه موضوع اختیارات در ضمن عقود مطرح گردید و به صورت مستقل طرح نشده‌اند، با این وجود در بحثی مستقل قابل طرح شدن خواهد بود.

نتایج تحقیق

- با توجه به نکاتی که به آن‌ها اشاره شد، نتایج زیر حاصل می‌گردد:
- فقه اسلامی موضوع حمایت از تولیدکننده و به‌ویژه مصرف‌کننده را در دستور کار خود قرار داده و به آن توجه نموده است و با عنایت به آیات قرآن و روایات معصومین (صلوات الله علیهم اجمعین) اوامر و نواهی مختلفی را بیان داشته‌اند.
 - هر چند در منابع اصیل فقهی، موضوع معاملات فضای مجازی مطرح نگردید، ولی با استفاده از اطلاقات و عموم ادله‌ی موجوده می‌توان احکامی را بر این گونه معاملات، به ویژه بیع در فضای مجازی اخذ نمود. من جمله، احکام مرتبط با حمایت از مصرف‌کننده.
 - قانون‌گذار در قوانین مختلفی مانند قانون مدنی، قانون تجارت، قانون تجارت الکترونیک، قانون حمایت از مصرف‌کننده و سایر قوانین مرتبط به موضوع حمایت از مصرف‌کنندگان پرداخته و برای نیل به این مهم اقدام نموده است.
 - مصرف‌کننده در بیع در فضای مجازی نمی‌تواند برای خود شرط ضمن عقدی را با موضوع

- حمایت از خود ایجاد نماید، این وظیفه‌ی قانون‌گذار اسیت تا به این مهم اقدام کرده و در قوانین جاری امکاناتی را با عنوان حمایت از مصرف‌کننده فراهم آورد.
- سایت فروشنده می‌تواند به دو صورت امکان حق‌انصراف را برای خریدار فراهم آورد:
۱. به صورت شرط ضمن عقد، برای مصرف‌کننده، حداقل هفت روز، امکان انصراف از سفارش ثبت شده را فراهم آورد.
۲. در فرایند خرید آیکنی را با حق انتخاب ایجاد کند تا خریدار خود مدت حق انصراف را در آن تعیین نماید.
- مشتری پس از انصراف از خرید می‌تواند وجوهی را که پرداخت کرده دریافت نماید و تنها هزینه‌ای که بر عهده‌اش قرار دارد، هزینه‌ی عودت کالا به فروشنده است.
- حق انصراف، خیار مجلس نیست و نمی‌تواند جای‌گزین آن باشد و یا معادلی برای آن به حساب آید، بلکه اخباری است توسط مشتری به فروشنده بر اقاله‌ی بیع صورت گرفته.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، مترجم کاظم پورجوادی، (۱۴۱۴ ق)، ناشر بنیاد دائرة المعارف اسلامی، تهران، چاپ اول.
۱. آل عصفور بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم، (۱۴۰۵ ق)، الحدائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة، مصححین محمدتقی ایروانی و سید عبدالرزاق مقرر، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
 ۲. آل عصفور بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم، (بی تا)، الأنوار اللوامع في شرح مفاتيح الشرائع، مصحح محسن آل عصفور، ناشر مجمع البحوث العلمية، قم، چاپ اول.
 ۳. آل عصفور بحرانی، حسین بن محمد، (۱۴۲۱ ق)، سداد العباد و رشاد العباد، محقق محسن آل عصفور، ناشر کتابفروشی محلاتی، قم، چاپ اول.
 ۴. ابن ادريس حلی، محمد بن منصور بن احمد، (۱۴۱۰ ق)، السرائر الحاوي لتحرير الفتاوى، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ دوم.
 ۵. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۷۲ ش)، عیون أخبار الرضا علیه السلام، مترجمین حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، ناشر نشر صدوق، تهران، چاپ اول.
 ۶. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۸۰ ش)، علل الشرائع، مترجم محمدجواد ذهنی تهرانی، ناشر انتشارات مؤمنین، قم، چاپ اول.
 ۷. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق)، من لا یحضره الفقیه، مصحح علی اکبر غفاری، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ دوم.
 ۸. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۶۷ ش)، ترجمه من لا یحضره الفقیه، مترجم علی اکبر غفاری، محمدجواد بلاغی و محمد صدر، نشر صدوق، تهران، چاپ اول.
 ۹. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۳۷۶ ش)، تحف العقول (رهاورد خرد)، مترجم پرویز اتابکی، ناشر نشر و پژوهش فرزاد روز، تهران، چاپ اول.

۱۰. ابن‌کثیر، اسماعیل بن کثیر الدمشقی، (۱۹۸۸ م)، البداية و النهاية، ناشر دار احیاء التراث العربی، بی‌جا، چاپ اول.
۱۱. اردبیلی، احمد بن محمد، (۱۴۰۳ ق)، مجمع الفائدة و البرهان في شرح إرشاد الأذهان، محققین آقا مجتبی عراقی - علی‌پناه اشتهااردی - آقا حسین یزدی اصفهانی، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
۱۲. ترجینی عاملی، سید محمدحسین، (۱۴۲۷ ق)، الزبدة الفقهية في شرح الروضة البهية، ناشر دار الفقه للطباعة و النشر، قم، چاپ چهارم.
۱۳. تمیمی مغربی، ابو حنیفه نعمان بن محمد، (۱۳۸۵ ق)، دعائم الإسلام، ناشر مؤسسه آل‌ال‌بیت علیهم السلام، قم، چاپ دوم.
۱۴. حسینی حلبی، ابن زهره حمزه بن علی، (۱۴۱۷ ق)، غنية النزوع إلى علمي الأصول و الفروع، ناشر مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، چاپ اول.
۱۵. حسینی شیرازی، سید محمد، (۱۴۲۸ ق)، من فقه الزهراء علیها السلام، ناشر رشید، قم، چاپ اول.
۱۶. حسینی شیرازی، سید محمد، (۱۴۲۰ ق)، الفقه البيئية، ناشر مؤسسه الوعي الإسلامي، بیروت، چاپ اول.
۱۷. حسینی شیرازی، سید محمد، (۱۴۲۶ ق)، الفقه السلم و السلام، ناشر دار العلوم للتحقیق و الطباعة و النشر و التوزيع، بیروت، چاپ اول.
۱۸. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ ق)، وسائل الشیعه، ناشر مؤسسه آل‌ال‌بیت علیهم السلام، قم، چاپ اول.
۱۹. شریف‌الرضی، محمد بن حسین، (۱۳۷۹ ش)، نهج البلاغه، مترجم محمد دشتی، ناشر مشهور، قم، چاپ اول.
۲۰. شعرانی، ابوالحسن، (۱۳۸۶ ش)، پژوهش‌های قرآنی علامه شعرانی در تفاسیر مجمع البیان، روح الجنان و منهج الصادقین، ناشر بوستان کتاب، چاپ دوم.

۲۱. شهید اول، محمد بن مکی عاملی، (۱۴۱۴ ق)، غایة المراد في شرح نکت الإرشاد، مصحح رضا مختاری، ناشر انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
۲۲. شهید اول، محمد بن مکی عاملی، (۱۴۱۰ ق)، اللعة الدمشقية في فقه الإمامية، مصحح محمد تقی مروارید و علی اصغر مروارید، ناشر دار التراث-الدار الإسلامية، بیروت، چاپ اول.
۲۳. شیخ طوسی، محمد بن الحسن، (۱۳۸۷ ق)، المبسوط في فقه الإمامية، محقق سید محمد تقی کشفی، ناشر المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، تهران، چاپ سوم.
۲۴. شیخ طوسی، محمد بن الحسن، (۱۴۰۷ ق)، الخلاف، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
۲۵. طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۷۴ ش)، تفسیر المیزان، ناشر جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ پنجم.
۲۶. طریحی، فخر الدین بن محمد، (۱۳۷۵ ش)، مجمع البحرين، محقق احمد حسینی اشکوری، ناشر انتشارات مرتضوی، تهران، چاپ سوم.
۲۷. علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، (۱۴۱۳ ق)، مختلف الشیعة في أحكام الشريعة، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ دوم.
۲۸. علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، (۱۴۱۴ ق)، تذکرة الفقهاء، ناشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، چاپ اول.
۲۹. علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۱۹ ق)، تبصرة المتعلمين في أحكام الدين، مترجم ابوالحسن شعرانی، ناشر منشورات إسلامية، تهران، چاپ پنجم.
۳۰. علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، (۱۴۲۰ ق)، تحرير الأحكام الشرعية على مذهب الإمامية، محقق ابراهیم بهادری، ناشر مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، چاپ اول.
۳۱. فاضل مقداد، مقداد بن عبد الله سیوری، (۱۴۲۵ ق)، كنز العرفان في فقه القرآن، ناشر انتشارات مرتضوی، قم، چاپ اول.

۳۲. قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله، (۱۴۰۵ ق)، فقه القرآن، مصحح احمد الحسینی و محمد مرعشی، ناشر مكتبة آية الله المرعشي النجفي، قم، چاپ دوم.
۳۳. کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، الکافی، محقق علی اکبر غفاری، ناشر دارالکتب الإسلامية، تهران، چاپ چهارم.
۳۴. مجتهدی تهرانی، احمد بن محمد باقر، (۱۴۲۳ ق)، سه رساله، ناشر در راه حق، قم، چاپ ششم.
۳۵. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۴ ق)، مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول، محقق سید هاشم رسولی محلاتی، ناشر دارالکتب الإسلامية، تهران، چاپ دوم.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۲ ق)، الربا و البنك الإسلامي، مصحح ابوالقاسم علیان نژادی، ناشر انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، چاپ اول.
۳۷. موسوی خویی، سید ابوالقاسم، (۱۳۷۲ ش)، معجم رجال الحديث، ناشر مرکز نشر الثقافة الإسلامية فی العلم، قم، چاپ اول.
۳۸. موسوی خویی، سید ابوالقاسم، (بی تا)، مصباح الفقاهة (مکاسب)، مقرر علی توحیدی، بی نا، موجود در نرم افزار جامع فقه اهل البيت عليهم السلام.
۳۹. موسوی قزوینی، سید علی، (۱۴۲۴ ق)، ینایع الأحكام في معرفة الحلال و الحرام، مصحح سید علی علوی قزوینی - سید عبد الرحیم جزمئی قزوینی، ناشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، چاپ اول.
۴۰. نجفی، محمد حسن، (۱۴۰۴ ق)، جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام، ناشر دار إحياء التراث العربي، بیروت، چاپ اول.